

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

САБАДАШ Юлія Сергіївна

УДК 18.7.01

"ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ "ЖИВОЇ ЕТИКИ" МИКОЛИ РЕРІХА"

Спеціальність 09.00.08.-естетика

УДК 18.7.01.

АВТОРЕФЕРАТ

Дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата філософських наук

Київ - 2000

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Приазовському державному технічному університеті на кафедрі філософії

Науковий керівник - кандидат філософських наук
Рогозін Володимир Михайлович, професор,
завідувач кафедрою філософії Приазовського
державного технічного університету

Офіційні опоненти - доктор філософських наук
Бурова Ольга Кузьмівна, професор кафедри
філософії Харківського національного університету
ім.В.Н.Каразіна

- кандидат філософських наук
Кодьєва Олена Петрівна, доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін Київського
інженерно-технічного інституту

Провідна установа - Харківський інститут мистецтв імені Івана
Котляревського

Захист відбудеться "25" травня 2000 р. о 15.00. годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.28. при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252001, м.Київ, вул.Володимирська, 60, ауд.327

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м.Київ, вул.Володимирська, 58).

Автореферат розіслано "20" квітня 2000 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради _____ Шинкаренко О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Завершення ХХ століття закономірно викликає інтерес до його історії, формування і розвитку специфічного розуміння культури, її творчо-пошукового характеру. Водночас стає очевидним, що соціально-політичні, ідеологічні злами цього століття виявили значення людської особистості, яка є носієм певного світобачення, сховищем моральних цінностей, культурного досвіду. До видатних особистостей ХХ століття належить Микола Костянтинович Реріх (1874 – 1947).

Творча спадщина М.К. Реріха має як самоцінне значення, так і дає змогу розглянути більш широке явище, частиною якого вона є, а саме – космізм як унікальний феномен в історії культури людства. Досить активне освоєння людиною космічного простору, реальні плани вчених щодо подорожі людини на Марс, широке використання наслідків космічних досліджень в економіці Землі закономірно стимулювали інтерес науковців до ідей космізму. Сучасні підходи до цих ідей поєднують вивчення теоретичної спадщини космістів, а також численні модифікації їх ідей у різні сфери духовної діяльності сучасної людини, зокрема, у екоантропоцентризм та у космічну етику. Ці аспекти трансформації традиційної філософії космізму виявляють значний творчий потенціал ідей реріховської "Живої Етики". Зазначена робота, яка є об'єктом нашого теоретичного аналізу, дає змогу не лише доторкнутися до глибинних морально-психологічних, естетичних пошуків Миколи Реріха та його родини, але й побачити перспективність його теоретичної позиції в контексті діалогу культур "Захід-Схід". Адже багаторічна творча і громадська діяльність Миколи Реріха в Індії є не лише унікальним фактом "вростання" слов'янської традиції у принципово інше культурне середовище, а й своєрідною моделлю порозуміння різних культур, створення між ними "пластичного мосту", побудованого на засадах гуманістичної моралі і мистецтва.

Актуальність дослідження естетичних засад "Живої Етики" обумовлюється і тим, що і сам автор цієї непересічної роботи не тільки органічно поєднав власну художню творчість з багаторічною дослідницькою діяльністю, а й протягом усього життя наслідував ті принципи, які висловлював теоретично.

Ступінь розробки проблеми.

Теоретична спадщина М.К. Реріха привертала до себе увагу, передусім, як засіб більш глибокого і повноцінного розуміння його художньої творчості. Можна стверджувати, що в свідомості більшості своїх сучасників Реріх асоціювався із специфічним символіко-міфологічним світом його картин: Реріх – живописець, так би мовити, перемагав Реріха – теоретика.

В останні ж десятиліття все більш активно вивчається саме теоретична спадщина Миколи Костянтиновича, яка виступає як органічна частина філософії космізму.

Що ж до розробки широкого кола проблем філософії космізму, то звернемо увагу, передусім, на історичний аспект дослідження цієї філософської проблеми. Витоки теоретичного опанування ідеї космізму пов'язані з роботою О.Ф. Лосєва "Античний космос і сучасна людина"^{1/}. Лише через півстоліття після праці О.Ф. Лосєва з'явиться праця С.С. Аверинцева^{2/}, на сторінках якої проблема космізму буде представлена через аналіз світорозуміння раннього середньовіччя.

Активна розробка ідей космізму дозволила сучасним дослідникам певним чином систематизувати напрямки роботи. Так, на думку І.Д. Батіної – автора, що аналізує космізм як соціокультурний феномен, – "на сьогоднішній момент, російський космізм є найбільш дослідженою формою космізму в філософії. Особливо виокремлюються історико-філософські дослідження філософії "Загальної справи" М.Ф. Федорова (С.Г. Семенова, А.Г. Грачева), "космічної філософії" К.Е. Ціолковського (М.К. Гаврюшин, Т.М. Желніна, В.В. Казютінський В.В. Литкін, А.Д. Урсул), теорії ноосфери В.І. Вернадського (Р.К. Баландін, Ф.І. Гір'янок, В.П. Казначеев, М.М. Моїсєєв), "Живої Етики" (В.І. Сидоров, О.А. Трофімова, Л.І. Шапошнікова). У 1993 році вийшла з друку перша антологія "Російський космізм" під редагуванням С.Г. Семенової та А.Г. Грачевої."^{1/}

Пропонуючи зазначені напрямки дослідження космізму, І.Д. Батіна слушно зауважує, що всі роботи зазначених авторів "зорієнтовані виключно на російську філософську думку в визначенні характеристик космізму". А це не зовсім правомірно, адже "космізм як соціокультурне явище виявляє себе як в різні історичні епохи, так і в філософії різних народів". І.Д. Батіна звертає увагу, зокрема, на позицію видатних українських вчених Г. Сковороди та П.Д. Юркевича, для якої було властиве "метафізичне розуміння Космосу" в межах релігійної філософії.

Дещо інше тлумачення напрямків розвитку ідей космізму запропоноване В.В. Макогоновою. Вона вважає, що в російському космізмі слід виокремлювати "три напрямки: природничонауковий (В.І. Вернадський, К.Е. Ціолковський, О.Л. Чижевський,

^{1/} Лосєв А.Ф. Античний космос и современный человек. М., 1927.

^{2/} Аверинцев С.С. Порядок Космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья. М., 1975.

^{1/} Батіна І.Д. Космізм як соціокультурний феномен. Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. філос. н-к, К., 1996, с.4.

М.Г. Холодний), релігійно-філософський (М.Ф. Федоров), поетично-художній (В.Ф. Одоєвський, О.В. Сухово-Кобилін, В. Хлебніков та ін.)".^{2/} Проте ці три напрямки розроблюються, на думку В.В. Макогонової, не рівнозначно, адже постійно віддається перевага природничонауковому.

Більшість авторів, які вивчають та інтерпретують різні аспекти філософії космізму, обов'язково фіксують і позицію М.К. Реріха. Більш того, у багатоаспектному вивченні космізму М.К. Реріху, на думку дослідників, належить пріоритет у розробці культурологічного напрямку. Специфіка ж культурологічного аспекту надала теоретику змогу поєднати в розробці проблем космізму його світоглядне, моральнісне, релігійне, художнє насичення. Таким чином, на відміну від інших напрямків аналізу космізму М.К. Реріх в межах культурологічного підходу започаткував певну цілісність охоплення цього феномену. І це позитивно виокремлює позицію Реріха серед інших підходів. Проте, ототожнення позиції М.К. Реріха з культурологічним напрямком частиною дослідників не сприймається як остаточно визнане. Так, І.Д. Батіна аргументує таку позицію:

"...концептуально у філософії космізм вперше оформлюється на рубежі XIX-XX століть і втілюється у 4-х основних напрямках: активно-еволюційному ("Загальна справа" М.Ф. Федорова), релігійному (філософія всеєдності), природничонауковому (В.І. Вернадський, М.Г. Холодний, О.Л. Чижевський), езотерично-культурологічному (К.Е. Ціолковський, М.К. Реріх та О.І. Реріх)".^{1/}

На нашу думку, з позицією І.Д. Батіної важко погодитися, якщо мати на увазі власне позицію М.К. Реріха. Щодо його точки зору, то езотеризм не властивий Реріху, а був ознакою позиції його дружини – Олени Іванівни, в статтях, листах якої наголошується саме на езотеричних витоках певних ідей космізму. Що ж до М.К. Реріха, то у його позиції слід підкреслювати моральнісний, естетичний аспекти, і у деталізації напрямків вивчення космізму певним чином "розводити" езотеризм і культурологізм.

Не поділяючи думку І.Д. Батіної про можливість поєднання езотеризму з культурологічною орієнтацією в позиції М.К. Реріха, ми, водночас, вважаємо вірним загальний висновок дослідниці: "...у своїй основі езотерично-культурологічний космізм мав спільні риси з іншими напрямками космізму в філософії (ідея космічної гармонії світу, визнання необхідності духовного етапу еволюції людства, вирішального значення

^{2/} Макогонова В.В. Антропологічні проблеми російського космізму. Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. філос. н-к, К., 1996.- с.2.

^{1/} Батіна І.Д. Космізм як соціокультурний феномен. Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. філос. н-к, К., 1996, с.8.

процесу самопізнання в розвитку ноосферної цивілізації та ін.), але у справі духовного перетворення Землі надавав максимального значення культурі, сподіваючись, що саме через неї людству відкриються космічні таємниці буття, подальша програма еволюційного розвитку Людини".^{1/}

Ми вже визначали, що культурологічний напрямок передбачає цілісність охоплення поняття космізму, проте навіть в межах культурологічного підходу, передусім, підкреслюється значення етичного аспекту. Це і висуває роботу М.К. Реріха "Жива Етика" у число тих, спираючись на які можна найадекватніше інтерпретувати його теоретичну позицію.

Слід зазначити, що до сьогодні ми не маємо якогось переконливого аналізу "Живої Етики" М.К. Реріха як самоцінного твору, так і його значення у контексті усієї творчої спадщини дослідника. В останні роки ідеї "Живої Етики" все активніше використовуються теоретиками для вироблення більш досконалої системи виховання, для формування нових підходів щодо вироблення загальнолюдських цінностей. Серед спроб оцінки – правда, побіжної, – місця й ролі "Живої Етики" в контексті загальнотеоретичної спадщини М.К. Реріха підкреслимо точку зору Л.І. Шапошнікової. Відома дослідниця культури Сходу оцінила працю М.К. Реріха саме в контексті загальнолюдських цінностей – естетичних, етичних, психологічних – які, руйнуючи канони західного або східного світоставлення, концентрують те, що поєднує всіх нас – людей планети Земля. Акцентуючи увагу на одній з частин "Живої Етики" – "Общині" – Л.І. Шапошнікова визнає, що вона тричі у різні періоди життя читала цю книгу і зрозуміла: "...книга ця змінюється разом з читачем", адже це "книга – попередження". Л.І. Шапошнікова пише: "Я побачила в ній чітке передбачення нашого гіркого й трагічного досвіду і спробу попередити про тенденції, що ведуть до такого досвіду. Самобутність і, я б сказала, унікальність підходу полягала в тому, що ці передбачення мали начебто космічне звучання."^{1/}

У контексті теми нашої дисертації на особливу увагу заслуговують статті М.Т. Братерської-Дронь^{2/}, яка розглядає саме морально-етичні проблеми космізму і вплив

^{1/} Батіна І.Д. Космізм як соціокультурний феномен. Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. філос. н-к, К., 1996, с.20.

^{1/} Шапошнікова Л.И. Книга – предупреждение // Община. Рига, 1992, с.11.

^{2/} Див. Братерська-Дронь М.Т. Кінематографічна модифікація ідеї космізму // Художня культура і історія, теорія, практика. К., 1997., ІІ ж: Художній аспект творчості вчених –

ідей цієї філософії на практику сучасного мистецтва. Її дослідження, певним чином, поєднують етичний, естетичний і мистецтвознавчий аспекти, утверджуючи як об'ємність, глибину філософії космізму, так і її сьогоденність щодо впливу на певні сфери творчої активності людини.

М.Т. Братерська-Дронь досить чітко виокремлює пошуки космістів – митців (О. Сухово-Кобилін, М. Реріх) від "наукового крила космістів, яке представлено такими іменами, як В. Вернадський, В. Купрієвич, О. Маняєв, М. Умов, К. Ціолковський, О. Чижевський. Саме їх творчі біографії органічно поєднали геній вченого і талант філософа."^{3/}

Що ж до спадщини Миколи Реріха, то М.Т. Братерська-Дронь вбачає у Реріху передусім видатного художника, який, водночас, "увійшов в історію як оригінальний мислитель". Дослідниця також слушно зауважує, що, наприклад, у 50-60-ті роки а ні митці, а ні пересічні читачі практично не мали змоги познайомитися з теоретичними працями Реріха, зокрема, з "Живою Етикою". А як наслідок цього більшість митців нашого століття, які намагалися створювати футурологічні моделі суспільства не втілювали в них моральнісних пошуків родини Реріхів. Лише твори відомого радянського письменника – фантаста І. Єфремова, зокрема "Туманність Андромеди", так би мовити, неофіційно відбивали певні ідеї М. Реріха та О. Блаватської. Що ж до фантастичних творів Е. Ціолковського, О. Довженка, А. Тарковського та ін., то авторські ідеї про морально-психологічні засади суспільства майбутнього формувалися незалежно від теоретичних пошуків конкретних космістів. Отже, спроби художньо-образної модифікації ідей "Живої Етики" належать майбутньому.

Підсумовуючи роботи, що так чи інакше торкаються проблем, які є об'єктом дисертаційного дослідження, можна стверджувати, що естетичні засади "Живої Етики" Реріха практично не досліджувалися. Навіть глибокий аналіз самої роботи поки що не проведений. Мова може йти лише про побіжні огляди, про звернення до "Живої Етики" в контексті суміжних проблем.

Об'єктом дослідження є естетичні засади морально-етичної концепції Миколи Реріха.

космістів // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. в 2-х част. Частина перша. К., 1998.

^{3/} Братерська-Дронь М.Т. Художній аспект творчості вчених – космістів // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. в 2-х част. Частина перша. К., 1998, с.135.

Предметом дослідження є "Жива Етика" – важлива частина теоретичної спадщини Миколи Реріха.

Мета і завдання роботи – визначення естетичних засад "Живої Етики" – теоретичної моделі моральнісного формування людини в контексті філософії космізму.

У відповідності із поставленою метою передбачається розв'язати наступні завдання:

- визначити місце і роль "Живої Етики" в контексті творчої спадщини М. Реріха;
- проаналізувати специфіку калокагативного принципу в виявленні естетичних засад "Живої Етики";
- розкрити проблему взаємодії етичного і естетичного у житті, художній творчості і наукових концепціях М. Реріха;
- аргументувати вплив ідей М.К. Реріха на мистецтво ХХ століття;
- обґрунтувати виховний потенціал "Живої Етики".

Методологічною та теоретичною основою дисертації є засадничі положення сучасної естетичної науки щодо осмислення значення чуттєвої культури людини у формуванні її моральнісних орієнтирів. Оскільки в дисертаційному дослідженні поєднані естетична і етична площини аналізу теоретичної спадщини М. Реріха, його методологічною основою виступали ті дослідження, автори яких поділяли ідею взаємозв'язку і взаємовпливу естетичного і етичного знання, спираючись на калокагативний принцип. У цьому аспекті дисертант спирався на етико-естетичну традицію української філософії, зокрема, на роботи Т.Г. Аболіної, М.Т. Братерської-Дронь, А.С. Канарського, Д.Ю. Кучерюка, Л.Т. Левчук, В.А. Малахова, О.І. Фортової.

В дослідженні також використані можливості біографічного методу, завдяки якому непересічна постать Миколи Реріха сприймається через єдність специфічних рис його художньої творчості і теоретичної позиції.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше із засад естетики здійснений аналіз "Живої Етики" М. Реріха – книги, яка представляє найбільш впливову естетичну концепцію в межах некласичної філософії.

Результати дисертаційного дослідження виражені у наступних положеннях:

- показано, що теоретична спадщина М.К. Реріха значною мірою відбиває його власний особистісний світ, а він сам є унікальним прикладом цілісності руху – особисте життя – художня творчість – наукова і громадська діяльність, – який забезпечив формування і послідовне втілення в культуру ХХ століття ідеї зв'язку "захід-схід";

- доведено, що естетичні і етичні ідеї М.К. Реріха є органічним виявом культурологічного аспекту в філософії космізму, спрямованого на подальший розвиток гуманістичного світоставлення, свідомого сприйняття ідеї гармонії "людина – природа", "людина – суспільство" і поступового формування "космічної гармонії світу";
- аргументовано, що послідовне опрацювання і використання М.К. Реріхом понять "гармонія", "доцільність", "добро", "краса", "досконалість" та ін. сприяли формуванню калокагативного принципу, як специфічного теоретико-методологічного підґрунтя "Живої Етики";
- визначено, що самоцінне значення мистецької спадщини М.К. Реріха водночас виконало для мистецтва ХХ століття і евристично-стимулюючу функцію, активізувало інтерес до міфолого-символістичних засобів художньої виразності і позитивно вплинуло на такі види мистецтва як живопис, література, кіно;
- обґрунтовано, що виховні ідеї "Живої Етики" М.К. Реріха є значним внеском у розширення форм і методів виховної роботи з молоддю, яка виокремлює значення чуттєвості людини, спонукає до формування культури сприймання кольору, звуку, розвитку асоціативного мислення, фантазії та уяви.

Елементи наукової новизни є у спробах дисертанта систематизувати понятійний апарат, яким користувався М.К. Реріх, а також визначити співпадання окремих його теоретичних ідей з морально-естетичними шуканнями видатних українських мислителів Г. Сковороди, П. Юркевича, В. Винниченка.

Теоретичне та практичне значення роботи. Результати дослідження спрямовані насамперед на подальшу розробку "моделі" взаємодії естетики із суміжними науками: етикою, мистецтвознавством, психологією, педагогікою. Інтеграція гуманітарних наук в процесі дослідження конкретних проблем є, на думку дисертанта, однією з позитивних ознак у розвитку сучасної естетики та етики. Окремі положення дисертації можуть залучатись до обґрунтування специфіки творчої діяльності, вироблення нових форм і методів етико-естетичного виховання.

Матеріал дисертації може бути використаний у навчальних курсах із циклу гуманітарних дисциплін та у культурно-просвітницькій роботі.

Апробація дисертації. Дисертація обговорювалася і рекомендована до захисту на кафедрі філософії Приазовського державного технічного університету. Матеріали дисертації обговорювались на науково-методологічних семінарах кафедри філософії ПДТУ, використовувались автором в учбовому процесі. Основні ідеї та результати дисертаційної роботи знайшли відображення в повідомленнях на конференціях: "VIII

Арістотельські читання" Приазовський державний технічний університет (Маріуполь, 1998); а також в публікаціях автора.

Структура дисертації обумовлена логікою дослідження, що впливає із поставленої мети та основних завдань. Робота складається із вступу, двох розділів, які включають шість параграфів, висновків та списку використаної літератури: ____ позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, визначається об'єкт, предмет, мета і завдання роботи, розкривається її наукова новизна і практичне значення, відображається апробація результатів дослідження.

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ "М.К. Реріх і становлення культурологічної моделі в філософії російського космізму".

Підрозділ перший. У цьому підрозділі автор розглядає життєвий і творчий шлях М.К. Реріха як вияв поліфонічності світоставлення. Реріх (1874-1947) посідає в історії світової культури особливе місце, і визначене воно універсалізмом діяльності Реріха. Художник, архітектор, станковист, графік, майстер декоративно-прикладного мистецтва, театральний художник, археолог, вчений, письменник, філософ, громадянський діяч, – автор дисертації в біографічному порядку простежує як всі ці грані свого обдарування Реріх об'єднав в прагненні утвердження духовного начала та краси в світовій культурі.

Розкрита єдність художнього і теоретичного у спадщині Реріха. Особливу увагу звернено на літературний спадок М.К. Реріха. Це в основному книги про мандрівки та статті про культуру і мистецтво різних країн, казки й вірші, нариси і сторінки щоденника. Велику частину літературного реріхівського доробку складають різноманітні статті та щоденникові записи. Він сам називав їх найчастіше "записними аркушами", "аркуші щоденника" та й просто "аркушами". Розглянута головна частина літературного доробку Реріха, написана разом з О.І. Реріх, робота "Жива Етика". Ця велика (12 томів), цікава та

актуальна й по сьогоднішній день, літературна праця М. Реріха й стала основою цього дисертаційного дослідження.

Книги "Живої Етики" виходили в 20-30-ті роки нашого століття в Латвії та Західній Європі. "Жива Етика" (Агні-Йога) – це насамперед морально-духовне вчення, котре синтезує стародавню мудрість Азії з науковими та філософськими досягненнями Заходу, поетичні легенди минулого з сучасними формулами точного знання, етичні основи поведінки з засобами поглибленого самопізнання. За багатством конкретних прийомів та методів роботи над собою Агні Йога може бути уподібнена енциклопедії вдосконалення та сходження людини. Її також можна назвати реальною наукою про зміну та переображення людського духу.

Досліджено і показано зв'язок М.К. Реріха з Україною. Вперше Реріх побував у Києві, коли йому минуло не більше двадцяти років. Він навчався в Академії мистецтв і від своїх однокурсників багато чув про Київ. А проте побачене перевершило все почуте доти. Чутко сприймаючи красу в звичному й буденному, він перебував під сильним враженням від архітектури, барв стародавнього міста, від побуту і колоритних фігур людей. У листі до друга юності він стисло написав: "Я люблю це місто".

Один з останніх нарисів його починався так: "Як швидко плине час! Піввіку, рівно піввіку минуло відтоді, як у нас на Васильєвському острові напроти Миколаївського мосту зачиналося товариство імені Т.Г. Шевченка. Дід Мордовцев, Микешин – ціле коло українців і шанувальників України та її славного співця зібралися у нас за головуванням мого батька Костянтина Федоровича."³ Ці рядки написані художником за два місяці до смерті. Події, відродженні пам'яттю, ставали зримими, викликали асоціації і питання.

Життя Реріха виткане з багатьох незвичайних елементів, які важко піддаються описові. Дехто називає його пророком, інші – містиком. Можливо сам він віддав би перевагу бути названим посланцем доброї волі Заходу й Сходу.

У підрозділі розглянута також проблема "Схід-Захід", яка віками цікавила учених і мислителів. Особливої ж гостроти вона досягла в останньому столітті. XIX-XX ст. дали нам цілий спектр поглядів і підходів до цієї проблеми. Були прибічники культурного зближення Сходу й Заходу, були ті, котрі виключали таке зближення, і ті, хто наполягав на беззастережній перевазі Заходу над Сходом, суб'єктивно й тенденційно поцінуючи досягнення культури останнього і хибно осмислюючи їхнє еволюційне значення.

Реріх вирішує проблему "Схід-Захід" на рівні взаємодії об'єктивного й суб'єктивного, знаходячи в цій взаємодії дивовижну міру, яка висвітлювала проблему в

³ Реріх Н.К. Зажигайте сердца. - М.,1975. - с.160.

усій її цілісності і в той же час в усіх її аспектах цього об'єктивного і суб'єктивного. "Дея Сходу і Заходу – це ідея близнят, котрі ніколи не зустрінуться, – писав він в нарисі "Радість творчості", – для нашого розуму вже закристалізувалася ідея. Ми вже не повинні вірити в те, що штучні стіни можуть розділити кращі імпульси людства. Імпульси творчої еволюції, і тепер перед нашими очима стоїть так званий Захід і так званий Схід. Вони проникливо дивляться один на одного. Вони перевіряють навзаєм кожен рух. Вони можуть бути найближчими друзями і співробітниками."⁴

Реріх був глибоко переконаний, що зближення Сходу й Заходу призведе до відродження й того й другого. Пов'язуючи проблему "Схід – Захід" з взаємодією духу – матерії та культури – цивілізації, він шукав на тих шляхах не лише виходи з глухих кутів ХХ століття, але й дорогу для подальшого просування людства по сходинках космічної еволюції.

У другому підрозділі автор приділив особливу увагу розгляду моральнісного змісту культурологічної концепції космістів, яка сформувалася саме на стику ХІХ–ХХ ст., стала своєрідним "знаттям" суперечностей кризи, підсумком моральних пошуків видатних мислителів духовного ренесансу, спробою встановити проблеми нової філософії ХХ ст. і позначити шляхи їх вирішення. Духовно–моральне життя набувало вирішального значення. Космос моральності, як визначав В.С. Біблер, "завжди виникає з хаосу духовного світу... Поновлене народження Космосу з хаотичної стихії надає моральності внутрішньої життєвої сили"⁵. Руйнування, у наслідок об'єктивних причин, традиційних основ світорозуміння викликало пошук нових ідей, за допомогою яких було б можливим побудувати фундаментальний сучасний світогляд, який дозволив би перетворювати земне буття у напрямку єдності з усім Всесвітом, тобто досягти кінцевої мети існування людства.

Космізм вбирає в себе такі взаємопов'язані тенденції : вселенський масштаб мислення, космічні устремління та пожаду інших світів. Він "у всіх своїх варіантах є, по суті, маніфестацією морального протесту проти смерті і вмирущості людини і являє собою різноманітні версії подолання смерті"⁶.

⁴ Реріх Н.К. Восток - Запад. - М.,1994. - с.67.

⁵ Біблер В.С. Нравственность. Культура. Совершенство. // Этическая мысль. - М., 1990. - С.34.

⁶ Сабиров В.Ш. Русская идея спасения: жизнь и смерть в русской философии. - СПб., 1995. - с. 94.

Розглянуті в цьому розділі також найбільш відомі мислителі, котрі висловлювали можливість досягнення людиною фізичного безсмертя і навіть наближались до проблеми матеріального воскресення, це: 1) на заході Д. Прістлі, Кондорсе, Е. Ренан, О. Конт, Дж. Бернал, Т. де Шарден; 2) в Росії - Федоров, Солов'йов, Флоренський, Ціолковський, Вернадський; 3) в Україні - Сковорода, Юркевич, М. Новиков, О. Брянцев, Холодний.

Досліджено погляди та думки М.К. Реріха відносно смерті та безсмертя, адже нерідко світогляд Миколи Костянтиновича пов'язували із окультизмом, теософським рухом і взагалі з таємною "містикою Сходу".

Микола Костянтинович вважав цілком закономірним питання про безсмертя людини, про її приховані психічні сили й можливості, і навіть про космічні функції та космічну еволюцію людства. Але, звертаючись до таких проблем, він апелював саме до науки, а не до містики. Можна сказати, що Реріх не вважав чимось ганебним ставити питання, властиві найзатятішому містикові, але погоджувався одержувати на них відповіді тільки як реально мислячий вчений.

В цьому ж аспекті зроблено концептуальний аналіз "Живої Етики". Реріх вважав, що одкровення "Живої Етики" спроможні дати людству усвідомлення всіх тих явищ та процесів, які трапляються у житті та направити цивілізацію на необхідний шлях розвитку. Прагнення до синтезу, що було характерним для космізму в філософії, чітко визначило тенденцію поєднання у творчості М.К. Реріха та О.І. Реріх стародавніх східних знань з культурно-духовними накопиченнями європейської людини.

"Жива Етика" так само, як і наука, вважає навколишній світ матеріальним. Все суще є матерія та її рух, які існують вічно. Проте поняття матерії в "Живій Етиці" істотно розширене. Матерія безмежна в своїх градаціях витонченості. Те, що релігії називають духом, є найтонша матерія, поки що не відома і недосліджена наукою. Життя – це не що інше, як безмежна зміна форм виявлення духу в матерії. Розум – це властивість цієї тонкої матерії, притаманна їй одвічно і вічно існуюча, але форми виявлення цього розуму постійно змінюються. Розумний є увесь Космос. Всесвіт перебуває в постійному еволюційному розвитку. "Жива Етика" спрямовує нашу думку, розставляє віхи для просування нашої свідомості, передає знання законів еволюції Космосу, та особливо законів моральності, які є основою духовної еволюції людини.

Люди мають стати на шлях духовно-морального вдосконалення, а саме – розширювати свою свідомість; розвивати серце; установлювати взаємотерпимість та співпрацю. "Жива Етика" підкреслює, що без вирішення проблем етичних, моральних, духовних подальша еволюція людства неможлива. Ось звідки назва – "Жива Етика". Вчення це підкреслює величезну роль мистецтва, естетики і естетичного виховання у

розвитку духовних якостей людини. Еволюція світу відбувається за законами краси і гармонії. Саме через мистецтво, через розвиток почуття прекрасного може прийти людина до свого духовного вдосконалення. "В красі запорука щастя людства, тому Ми вважаємо мистецтво вищим стимулом для відродження духу"⁷.

В третьому підрозділі викладена сутність філософської категорії "калокагатія", подана ретроспектива трансформування її теоретичного осмислення та потрактування, починаючи від так званих семи мудреців, від Сократа й Арістотеля до сьогодення. Докладно проаналізовано трактування калокагатії Арістотелем, та простежені калокагативні мотиви у вченнях відомих українських філософів Г. Сковороди та П. Юркевича.

З позицій калокагативності розглянута "Жива Етика" Реріхів та її зв'язок з послідовниками античних вчень. Вона так само як і праці Арістотеля, Сковороди, Юркевича, присвячена аналізу проблем людського буття і так само кличе людей до усвідомлення та урахування своєї ролі, свого місця в еволюції всесвіту і перспектив свого існування, високої цінності розвиненої індивідуальності. Розглянута точка зору "Живої Етики" стосовно того, як людина повинна будувати своє життя аби бути здоровою як духовно, так і фізично, аби досягти досконалості.

Доведено, що ці теоретичні нароби Арістотеля, Сковороди, Юркевича, Реріхів стосовно калокагатії спонукали сучасних українських теоретиків на подальші розробки. Проаналізовані роботи вчених Левчук Л.Т., Кучерюк Д.Ю., Безклуба С.О., які сьогодні в Україні займаються проблемою калокагатії.

Закінчується підрозділ висновками про те, що ще не зроблено у вивченні калокагатії в контексті концепції Реріхів.

Предметом дослідження ДРУГОГО РОЗДІЛУ виступає ідея "космічної гармонії світу" в еволюційному процесі її розвитку й становлення.

Другий розділ також складається з трьох підрозділів.

Перший підрозділ дає розгорнуте трактування "Культури" за визначеннями М Бердяєва та М. Реріха, які багато в чому збігаються. Реріх деталізує й поглиблює особливості поняття "Культура" в його філософському і моральнісному значенні. Наведені цитати з книги "Культура і цивілізація" ілюструють глибоку переконаність М.К. Реріха, що краса **створювана** має будівниче начало, а високе мистецтво очищає і ошляхетнює душу, допомагає виховувати почуття причетності до великого і вічного.

⁷ Живая Этика: Иерархия. – М., 1992. – §359.

Творчо-пошуковий характер естетичної концепції М.К. Реріха полягає в тому, що для нього поняття Краси і Культури не схоластично-абстрактні категорії, а рушійні сили всесвітньої еволюції, її провідні начала. Докладно подана вимоглива точка зору М. Реріха на **митця**, на діяча культурної ниви, в якій мудро врівноважені прагматична і естетична складові категорії "Культура", позаяк він сам завжди виступав в подвійній ролі вченого і художника.

В цьому підрозділі міститься згадка про створені гуманістичним генієм Реріха Прапор світу та Пакт миру, підтриманий багатьма країнами, про світову роль і славу М.К. Реріха як поборника за торжество нового світового Порядку через Красу.

В другому підрозділі досліджуються еволюція систематизації проявів художньої культури і теоретичного виокремлення видів мистецтв, відмінності та взаємовідносини між ними. Зроблен короткий огляд сучасної літератури з видів мистецтв, розглянуті роботи Кожінова В., Ванслава В., Дмитрієвої М., Зись А., Каган М. Спираючись на класифікацію видів мистецтв, автор простежує, які з них відобразили в своїй художній творчості космічні мотиви, а яким ще належить освоювати тему космосу.

Розкривається тема космістів про смерть і безсмертя людини в літературі, яка покладена в основу багатьох художніх творів; відзначається глибинний вплив ідей М. Федорова і, зокрема, його "Філософії загальної справи", а також висвітлюються космічні тенденції в музиці ХХ століття. Докладно розглянуті космічність музики О. Скрибіна та Римського-Корсакова.

Окреме місце відведене становленню космічного живопису (М.К. Чурльоніс, П. Філонова, М. Реріха, група "Амаравелла"), розширенню обріїв живопису, намаганням синтезувати живопис з музикою, коли мистецтво вперше почало моделювати своїми засобами інші світи – з іншими умовами і параметрами, з іншими канонами прекрасного, коли починала народжуватись нова космічна свідомість.

В заключній частині цього підрозділу йдеться про космічний характер і розмах творчості М. Реріха. Розглянута ідея синтезу музики і кольору, яка стала основним елементом реріхівських картин-ідеограм, а також моральні орієнтири піднесенні Реріхом до рівня космічної відповідальності людини за свої діяння, вчинки і навіть думки.

Третій підрозділ цілковито присвячений змістові, ролі та можливостям виховного потенціалу головної теоретичної праці Реріхів "Живої Етики", особливе місце в якій посідає система поглядів на естетичне виховання дітей, на роль Прекрасного в формуванні дитячого світогляду як підмурку майбутньої особистості.

Наведені важливі особливості підходів до поводження з дитиною в межах першого та другого семирічних періодів життя; зазначена винятковість ролі вчителя в розпізнанні

здібностей та можливостей кожного учня; вказано на головні риси справжнього вихователя – терпіння і толерантність.

Подається обґрунтування таких важелів виховання, як праці та художньої самодіяльності які є складовим повноцінного психічного розвитку індивіда.

Наведене трактування залежності творчого настрою та рівня натхненності вчителя від його матеріально-побутової влаштованості.

Перелічені вище тези проілюстровані прикладами з досвіду виховання дітей в родині Реріхів – синів Святослава і Юрія, які обидва стали послідовниками своїх видатних батьків і досягли визначних творчих успіхів, а своє дитинство згадували з великою теплотою і вдячністю.

На завершення підрозділу наведені цитати із звернень М.К. Реріха до дітей і молоді, котрі свідчать, що за покликанням Реріх був не лише вченим, публіцистом та художником, але й педагогом, здатним творити Вчення про етично-естетичні основи гармонії людського буття.

У ВИСНОВКАХ визначаються основні підсумки дослідження, окреслюються можливі варіанти застосування отриманих результатів, а також вказуються логічні напрямки подальших досліджень з проблематики, розглянутої в даній дисертації.

Розробка теми та викладення матеріалу супроводжувались намаганням дисертанта наблизити досліджувані теоретичні постулати багатьох вчених-філософів і Реріха зокрема до практичних проблем і пошуків сучасної суспільствознавчої науки щодо вдосконалення людської особистості та вироблення новітніх критеріїв культури й моралі.